
Die epistemologie van religie: 'n Bron van godsdienverskille

Morné Diedericks

Akademie Reformatoriese Opleiding en Studies

PRETORIA

morne.diedericks@aros.ac.za

Abstract

In considering definitions of religion, it becomes clear that as many thinkers as there are, so many definitions do they bring to the fore. Although the etymological study of the word helps to indicate clear lines regarding the various schools of thought on religion, every derivation of the etymology of "religion" is purely the understanding of each author on the nature of religion. Through understanding the etymology of religion, one is able to determine three main lines, which in turn serve as the basis for study of the historical books on religion. The three main lines that serve as the basis for religious thinking are; awareness of the divine, being bound to the divine, to worship the godhead. The historical study of religion reaches a climax in the time of the Reformation and Renaissance when the concept of Philosophy of Religion first made its appearance. The Reformation and Renaissance symbolise an important distinction in the thinking on religion, which had developed out of diverse epistemological viewpoints. These diverse epistemological viewpoints are clearly found in the thinking of Jonathan Edwards and Immanuel Kant. Edwards' epistemology is characterised by revelation and that of Kant by human reasoning. The anatomy of religion is thus linked to the epistemological viewpoint of an individual person. Investigation of matters such as religious tolerance does not simply require definitions of religion; it is necessary to penetrate through to the core differences, the epistemological differences. Highlighting epistemological differences will not, of course, resolve the conflict, but will facilitate the process of reasoning and debate on religious differences.

Opsomming

Die bedoeling van die artikel is om die kern van religieuse verskille te identifiseer. Die artikel toon aan dat die nagaan van definisies van religie, belangrik is vir 'n beter begrip van religie, tog word dit duidelik dat soveel denkers soveel definisies na vore bring. Hoewel die etimologiese nagaan van die woord religie help om duidelike lyne oor die verskillende denke van religie aan te dui, is elke afleiding van die etimologie van "religie" bloot elke outeur se eie verstaan van wat religie is. Deur die etimologie van religie te verstaan kan 'n mens hooflyne trek wat op hul beurt weer as basis dien vir die nagaan van die historiese denke oor religie. Die historiese nagaan van die religie vind sy klimaks in tyd van die Reformasie en Renaissance wanneer die begrip godsdiensfilosofie (Philosophy of Religion) ook die eerste keer sy verskyning maak. Die Reformasie en Renaissance simboliseer 'n belangrike onderskeid in denke oor religie, wat ontwikkel het vanuit uiteenlopende epistemologiese beskouings. Die artikel toon aan dat die anatomie van religie nou verbind is met die epistemologiese beskouing van 'n persoon. Om sake soos religieuse verskille en daarmee saam religieuse verdraagsaamheid te ondersoek vereis nie bloot net om van die definisies van religie gebruik te maak nie, maar daar moet deurgedring word na die kernverskille, die epistemologiese verskille. Deur epistemologiese verskille uit te lig, gaan natuurlik nie die konflik oplos nie, maar gaan die proses van redenering en debatvoering oor religieuse verskille vergemaklik.

Kernwoorde

Edwards, Epistemologie, Etimologie, Godsdiensfilosofie, Kant, Religie

1. Inleiding

Antes (2012:2) 'n geleerde in godsdiensfilosofie, het in boekwinkels gaan rondloop om te sien wat onder die afdeling religie geplaas is. Sy gevolgtrekking was dat dieselfde boeke onder verskillende afdelings gevind kan word. "One may find poems of the Persian mystic Rumi under 'Religion' or 'Islamic mysticism', as well as under 'Literature' or 'Poetry'." Die uiteenlopende gedagtes oor religie maak dat die woord religie vaag word. Hoe weet ons wat religie is en wat is ons maatstaf wat ons gebruik om 'n definisie van religie te bepaal?

Om die anatomie van religie te ondersoek, gaan in hierdie studie gekyk word na die etimologiese ontwikkeling van die woord. Vanuit dié basis word die geskiedkundige ontwikkeling van denke oor religie nagegaan vanuit die studieveld Godsdiensfilosofie. Laastens word onderskei tussen epistemologiese verskille en hoe dit 'n persoon of groep se definisie van religie beïnvloed.

2. Etimologie van religie

Om die probleme rondom 'n definisie van religie op te los, gryp talle skrywers na die etimologie van religie. Die herkoms oor die etimologie van die woord "religie" is egter al vanaf die antieke tyd kontroversieel. In die derde eeu n.C. het die kerkvader Lactantius byvoorbeeld verduidelik hoekom sy etimologiese gebruik van die woord "religie" bo dié van Cicero gebruik moet word. Hierdie is 'n brawe skuif van Lactantius, aangesien Cicero die hoofskole van die Griekse filosofie aan die Romeine bekendgestel het en hy ook die vader van die Latynse filosofiese taal genoem kan word (Conte, 1994:199).

Hierdie studie lig net drie hooflyne van die etimologie van religie uit en bou daarop vanuit die geskiedenis verder. Haring (1964) neem die etimologie van religie terug tot by die basis van drie Latynse woorde naamlik: *relegere* (om te verenig in jou denke of bewus te wees van), *ligare* (om te bind) en *religio* (om 'n verhouding te hê in die sin van godsdiens). Hierdie indeling verdeel ek onder drie hooflyne binne die denke oor religie naamlik dié van Cicero, Lactantius en Augustinus.

Cicero het die woord religie afgelei vanaf die Latynse woord *relegere* wat beteken "om kennis te neem van" of "bewus te wees van". Cicero (1850, II, 28:72) het byvoorbeeld gesê: "Those who carefully took in hand all things pertaining to the gods were called religious ..."¹ Volgens Kagema (2014:47) is die basis woord van *relegere*, *leg* of *lig*, wat "om bewus te wees van" beteken, wat afgelei is van die Griekse woord *alegein*, wat beteken "om aandag te gee". Ons kan dus Cicero se gedagte van religie opsom as die bewustheid van die goddelike.

In die 19e en 20e eeu kom die gedagte van Cicero sterk na vore. Müller (1882:13-14) se konsep van religie sluit aan by Cicero deurdat hy verwys na 'n geloof-afdeling in die mens wat by elke mens teenwoordig is. Müller verwys na hierdie geloof-afdeling as iets wat onafhanklik is van enige

1 "Qui Omnia quae ad cultum deorum pertinerent diligenter pertractarent, et tamquam relegerent, sunt diciti religiosi ex relegendo, ..."

sintuie of rede en die mens bewus maak van 'n goddelikheid. "Without that faculty, no religion, not even the lowest worship of idols and fetishes, would be possible" (Müller, 1882:14). By Müller (1882:14) vind ons egter 'n ekstra aspek en dit is dat hy religie nou verbind aan die Griekse woord vir mens, *antropos*, wat hy verklaar as "hy wat opkyk". Religie is volgens Müller die bewustheid van die goddelike, wat die mens mens maak. Hierdie gedagtes oor religie is dwarsdeur die 20e eeu by akademici prominent by Bouquet (1941), Feuerbach (1957), Brown (1965), Kasiera (1990) en meer onlangs Kagema (2014).

Teenoor Cicero se gedagte van religie as die bewustheid van die goddelike het Lactantius religie afgelei van die basis *ligare* (om te bind). Lactantius skryf byvoorbeeld: "We are tied to God and bound to Him by the bond of piety, and not, as Cicero holds, from careful consideration that religion has received its name"² (Lactantius, 1973:IV, 28). In lyn met Lactantius bied Thomas van Aquinas 'n samevatting van die Latynse tradisie op religie en dan kom hy tot die gevolgtrekking dat religie binne die etimologie van *ligare* (om te bind) verstaan moet word (Aquino, 1701-1702:2;2,81).

In die 20e eeu kom die gedagte van religie as *ligare* (om te bind) by Aiken na vore. Aiken (1911:1) verkies *ligare* bo *relegere*. Hy sê: "A far more likely derivation, one that suits the idea of religion in its simple beginning, is that given by Lactantius." Volgens Aiken (1911:1) is die kritiek dat religie nie vanaf die *ligare* kon ontwikkel nie, 'n werkwoord vanaf die eerste vervoeging, nie geldig nie, omdat *opinio* byvoorbeeld vanaf *opinari* ontwikkel het en *rebellio* vanaf *rebellare*. Meer onlangs sien ons dat Omoregbe religie ook eerder verstaan vanaf die basis *ligare*: "... the etymology of the word 'religion' shows that it is essentially a relationship, a link between human persons and divine persons ..." (Omoregbe, 1993:5)

Die verwarring aangaande die begrip religie is ook sigbaar in die werke van Augustinus. In sy verhandeling oor *Ware Geloof*, gebruik Augustinus dieselfde konsep as Lactantius deur religie te verstaan as 'n binding aan die godheid. Augustinus sê byvoorbeeld: "Religion binds us to the one Almighty God"³ (Augustinus, 1841: I;55;113). Later in sy boek *Die Stad van God* verduidelik Augustinus (Augustine, 2009:X;1) dat die Latynse woord *religio* vanuit die Griekse woord *thrêskei* verstaan moet word, wat "godsdiens" of "aanbidding" beteken. In die 20e eeu is daar ook nog die gedagte van religie

2 "Credo nomen religionis a vincula pietatis esse dductum, quod hominem sibi Deus religaverit et pietatis constrinixerit ... melius ergo (quam Cicero) id nomen Lucretius interpretatus est, qui ait religionum se nodos exsolvere."

3 "Religet ergo nos religio uni omnipotenti Deo"

as aanbidding van 'n godheid. Merriam (1980:12) beskryf religie as “the outward existence of God ... to whom obedience, service and honour are due”.

Vanuit die etimologie van die begrip religie is dit dus moeilik om te bepaal wat die oorsprong van die begrip religie is en dat daarvoor al van antieke tye af gedebatteer is. Drie temas kan egter uitgelig word as hooflyne binne die denke rondom religie:

- Die tradisie van Cicero wat religie verstaan het as die “bewustheid van 'n godheid” en dit afgelei het vanuit *relegere*.
- Die tradisie van Lactantius wat religie verstaan het as die “binding aan 'n godheid” en dit afgelei het vanuit *religare*.
- Die tradisie van Augustinus wat religie nie net bloot as 'n binding aan 'n godheid verstaan nie, maar meer nog religie verstaan het as die “aanbidding van 'n godheid” en dit afgelei het van *religio* wat vertaal is vanuit die Griekse woord *thrêske*.

Hoewel die etimologiese nagaan van die woord religie help om duidelike lyne oor die verskillende denke van religie aan te dui, is elke afleiding van die etimologie van “religie” bloot elke outeur se eie verstaan van wat religie is. Volgens Antes (2012:4) bring die etimologiese verstaan van religie 'n mens nie werklik nader aan 'n definisie vir religie nie, maar help dit ons bloot om die duidelike ontwikkelingslyne rondom religie raak te sien.

3. Historiese ontwikkeling van die begrip religie

Die historiese nagaan van die woord religie val binne die studieveld van Godsdiensfilosofie. Godsdiensfilosofie sluit twee kernwoorde in: filosofie en religie. Filosofie en religie ondersoek albei aspekte soos bedoeling, waarheid, waarde, realiteit en menslike denke en optrede. Talle ingewikkeldhede ontwikkel in albei die velde, filosofie en religie, maar selfs nog meer indien hulle saamgevoeg word in godsdiensfilosofie. 'n Persoon se afsonderlike definisies van filosofie en religie bepaal byvoorbeeld 'n persoon se verstaan van godsdiensfilosofie (Van der Walt, 2011:38).

Dit is duidelik dat die studie van die godsdiensfilosofie 'n moderne studieveld is en dat hierdie onderafdeling van filosofie die laaste dekade toegeneem het. Die laaste dekade het talle nuwe vaktydskrifte, wat onder die studieveld godsdiensfilosofie geregistreer is, hul debuut gemaak. Sommige van hierdie

vaktydskrifte is internasionaal soos *Ars Disputandi* wat in 2001 begin het, die *Oxford Studies in the Philosophy of Religion* wat in 2008 begin het en ook die *European Journal for Philosophy of Religion* wat in 2009 begin het. Ook het talle outeurs moed geskep en inleidende handboeke in godsdiensfilosofie geskryf.

Wanneer handboeke in godsdiensfilosofie soos Zagzebski se *Philosophy of Religion: An Historical Introduction* (2007), Meister se *Introducing Philosophy of Religion* (2009), Oppy en Mandel se *Reading Philosophy of Religion: Selected Texts with Interactive Commentary* (2010), Stewart se *Exploring the Philosophy of Religion* (7th ed., 2010), Van der Walt (2011) se *Man and God: the transforming power of Biblical religion* en Pojman en Rea se *Philosophy of Religion: An Anthology* (6th ed., 2012), vergelyk word, is dit merkwaardig dat almal die begrip religie op 'n historiese wyse behandel.

Hierdie boeke begin nie dadelik kontemporêre sake binne die godsdiensfilosofie behandel nie, maar al hierdie boeke begin met 'n inleidende historiese oorsig. Daarin identifiseer die outeurs verskillende onderwerpe van belang, oor wat religie is en wat verskillende gelowe onderrig. Hoewel al hierdie handboeke in godsdiensfilosofie erken dat godsdiensfilosofie 'n onderafdeling is van filosofie wat eintlik eers in die 18e eeu begin, volg hulle almal 'n historiese benadering wat begin by die pre-Sokratiese tyd wat uitloop op die post-Sokratiese tydperk. Verder word die Middeleeue en sy uitloop op die Renaissance en Reformasie behandel. Hierdie historiese blik op religie is belangrik vir hierdie studie se konseptualisering van religie.

3.1 Pre-Sokratiese denke

Binne die etimologiese raamwerk oor religie wat reeds behandel is, word nou gekyk na die drie maniere waarop die pre-Sokratiese filosowe religie beskou het as:

1. Die bewustheid van die goddelike
2. Om gebind te wees aan die goddelike
3. Om die godheid te aanbid

Die eerste saak, die bewustheid van die goddelike, is versterk deur die Xenophanes (570-478 v.C.), 'n eleastiese filosoof se onderskeid tussen die goddelike en die mens. Xenophanes was 'n digter en filosoof wat die tradisionele verstaan van God as identies met die kosmos aangeval het. Xenophanes was veral teen die antropomorfisme van die digters Homer en

Hesiod (Fieser, 2012:1;D).⁴ Antropomorfisme is die geneigdheid om menslike kwaliteite aan nie-menslike dinge toe te skryf. Xenophanes se onderskeid tussen God (die goddelike) en mens, het die bewustheid van die goddelike versterk.

Tweedens, om gebind te wees aan die goddelike, is bevorder deur denkers soos Anaxagoras (500-428 v.C.). Volgens Jordan (2005:802) het sommige pre-Sokratiese denkers wat die kosmos as 'n meganiese of fisiese oorsaak van die dinge gesien het, bygedra tot die goddelike gebondenheid aan die kosmos of die mens. Hierdie gedagte van goddelike gebondenheid is veral uitgebrei deur Anaxagoras wat die kosmos as 'n bewegende sirkel gesien het, gebonde aan die goddelike verstand (*nous*), wat die beweging begin het. Die goddelike verstand was dus die eerste oorsaak van elke meganiese verandering in die heelal (Jordan, 2005:802).

Die derde aspek by die pre-Sokratiese denkers is om die goddelike te ervaar en te aanbid. 'n Filosoof wat bygedra het tot die denke van aanbidding, is Aristophanes (446-386 v.C.). Aristophanes wou die goddelike verstaan deur die ervaring wat mens ondervind in die aanbidding van die goddelike. Aristophanes het ook ander gelowiges aangeval omdat hulle nie die goddelike aanbid nie en hulle afgemaak as nie-religieus (Jordan, 2005:802).

3.2 *Post-Sokratiese denke*

Met Sokrates, Plato, Aristoteles en die Stoïsyne is die verbande van pre-Sokratiese denke verander in vaste stelsels wat die latere denke oor religie grootliks beïnvloed het. In Plato (427-347 v.C.) se denke wat in ooreenstemming is met Sokrates oor religie sien 'n mens die pre-Sokratiese aspek van religie as aanbidding of godsdiens. In Plato se verduideliking van religie verdedig hy byvoorbeeld die tradisionele mitologieë en ook die deelname aan die gemeenskap se rituele. In sy gesprek met Phaedrus interpreteer hy die mite oor Boreas en Orithyia, nie as naturalisties nie, maar as goddelike (Plato [*Phaedrus*], 1925:229b-230a) en in sy werke van die *Republiek* noem Plato ook dat hy na religieuse feeste toe gaan: "I went down yesterday to the Peiraeus with Glaucon, the son of Ariston, to pay my devotions to the Goddess, and also because I wished to see how they would conduct the festival since this was its inauguration" (Plato [*Republic*], 1987:327a). Plato verwerp gedagtes wat die goddelike betwyfel en het self van 'n monoteïstiese god gepraat as hy oor die Olimpiese gode geskryf het (Jordan, 2005:802).

4 "Homer and Hesiod attributed to the gods all things which are disreputable and worthy of blame when done by men; and they told of them many lawless deeds, stealing, adultery, and deception of each other." (Fairbanks, 1898:65)

Aristoteles (384-322 v.C.) het 'n bewustheid gekweek by lesers van die goddelike, maar die goddelike was nie gebind aan die kosmos nie (Walker, 1911:2). Aristoteles het in sy werk die *Metafisika* die gedagte van die eerste beweging uitgewerk, hy sê: "And further, neither is it true that all things are at rest or in motion sometimes, but nothing continuously; for there is something which always moves that which is moved, and the 'prime mover' is itself unmoved" (Aristoteles, 1989:4.1012b). Latere tradisies het Aristoteles se eerste beweging van die kosmos gebruik as 'n argument vir die bestaan van God, om ook op so wyse by mense 'n bewustheid te kweek van die goddelike (Talliaferro, 2011:25).⁵ Dit is egter volgens Aristoteles (1989:12.1075b) nie nodig dat die eerste beweging aanbid moet word nie en die kosmos is ook net 'n instrument of uitdrukking van die goddelike verstand, maar nie gebind aan die goddelike verstand nie.

Die Platoniese en Aristoteliaanse leerstellings is opgeneem in verskillende denkwyses gedurende die antieke tydperk. Albei Plato en Aristoteles se leerstellings is opgeneem in die Stoïsyne se denkwysse. Die Stoïsyne was veral geïnteresseerd in die verbinding tussen die fisiese en die metafisiese (Jordan, 2005:803). Die fisiese, dus die kosmos, het hulle geglo is onder die beheer van die goddelike verstand wat alle dinge beheer het. Die Stoïsyne het die goddelike verstand gelykgestel aan die wêreldsiel (*logos*) of wat hulle ook die goddelike voorsienigheid genoem het. Die goddelike voorsienigheid het dan die kosmos met meganiese presisie beheer en bestuur. Die goddelike verstand, kosmos en die mens was dus aan mekaar gebind, maar op 'n fatalistiese manier. Daarom is dit nie nodig om die goddelike te aanbid nie (Frick, 1999:7-8).

'n Laaste aspek wat onder die Sokratiese denke genoem moet word, is Epikuriërs se siening van religie. Die Epikuriërs het die gedagte van geen goddelikheid bevorder. Die Epikuriërs het die gedagte van goddelike voorsienigheid verwerp en geglo dat die wêreld nie gebind is aan 'n goddelike krag nie, maar aan sy eie lot oorgelaat is (Josephus, 1999:357). Hierdie ontwikkeling is belangrik vir die latere ateïstiese verstaan van religie.

3.3 Die Middeleeuse openbaringsdenke

Die filosofiese denke rondom religie in die Middeleeue is grootliks beïnvloed deur die Judaïsme, Christendom en later die Islam. Volgens Jordan

5 "Theists employing the teleological argument will draw attention to the order and stability of the cosmos, the emergence of vegetative and animal life, the existence of consciousness, morality, rational agents and the like, in an effort to identify what might plausibly be seen as purposively explicable features of the cosmos."

(2005:803) is die nuwe bydrae van die Judaïsme, Christendom en Islam tot die denke van religie hul siening van goddelike openbaring en hulle vermenging daarvan met filosofiese denke aangaande religie. Hoewel openbaringdenkers 'n groot skuif in die denke van religie gebring het, het dit nie godsdienstilosofie vernietig nie. Gelowe soos Judaïsme, Christendom en Islam het nie probeer om die filosofie te vernietig nie, maar hulle het die werke van die filosofe gebruik en met hulle eie denke vermeng.

Openbaringdenkers wat die werk van die Griekse filosofe met hulle eie openbaringdenke gemeng het, is byvoorbeeld Philo, Augustinus en Averroës. Die Joodse denker Philo (20 v.C-50 n.C.) het 'n dogmatiek geskryf wat met die filosofiese sisteme van sy tyd in stryd was. Philo wou die gaping tussen die Jode en die Grieke verklein deur die Judaïsme se denke vanuit hul openbaringsgeskrif die Tora en Griekse denke te vermeng (Frick, 1999:18). Volgens Johansen (1998:554) het die Christen kerkvader Augustinus (354-430 n.C.) ook neo-Platonistiese terme gebruik om Christelike dogma te verduidelik. Later het die Islamitiese skrywer Averroës (1126-1198 n.C.) ook die werke van Aristoteles vermeng met die openbaringsinhoud van die Koran (Praamsma, 1979:303).

Die openbaring-gedagte het dit egter baie moeilik gemaak vir openbaringsdenkers vandag om te praat van "godsdienstilosofie". Wanneer die openbaringsdenkers na filosofe verwys het, het hulle uit gewoonte verwys na denkers van die goddelike wat nie openbaring ontvang het van 'n god nie. Die openbaringsdenkers het hulle werke nie as filosofie gesien nie, maar as die studie van die goddelike wet, omdat die antieke filosofe se denke aangaande filosofiese denke nie in ooreenstemming met openbaringsdenke was nie (Pojman & Rea, 2012:25).

3.4 Die Reformasie en die Renaissance

Die era van nuwe lig het te voorskyn getree en probeer om nuwe lig aan die "Donker Middeleeue" te gee. Die 16e eeu kenmerk die einde van Christelike regering oor die Weste vir meer as 'n millennium (500-1500 n.C.). Die 16e eeu kan ook gekenmerk word vir die begin van sekularisasie in die Weste. Talle van die Middeleeuse gedagtes oor openbaring en filosofie het oorgespoel na die Reformasie en Renaissance. In hierdie nuwe era in die westerse kultuur het 'n groot verskeidenheid intellektuele rigtings tot stand gekom, elkeen met die voorstelling van nuwe lig, elkeen wat probeer vastigheid en sekuriteit bied aan die Europeër.

Die Reformasie en die Renaissance was tydgenote, maar nie bondgenote nie. Albei, die Reformasie en die Renaissance het gebreek met die mentaliteit van sintese en kompromie. Vir die Reformasie het die Christendom se sintese met antieke heidense gelowe onaanvaarbaar geword. Reformatoriese denkers het gedink dat die openbaring van God nie tot sy reg kom wanneer dit met antieke gelowe vermeng is nie (Van der Walt, 2011:45). Die onderbeklemtoning van die Bybelse openbaring deur die Rooms-Katolieke Kerk het 'n Christelike opstandsbeweging veroorsaak wat uitgeloop het op die Reformasie. Reformatoriese denkers soos Luther, Calvyn en Zwingli was krities op filosofiese benaderings tot die goddelike. Volgens Van der Walt (2011:46) het hulle die gebruik van goddelike openbaring geag as die basis van denke oor die goddelike en religie. Volgens Partee (2005:15) het Reformatore soos Calvyn waarheid en foute erken in die werke van die antieke filosowe. Calvyn het egter goddelike openbaring as basis gebruik in sy evaluering van antieke filosowe.

Die Reformatore het daarom nie hulle "lig" gesoek by die Griekse filosowe of die paganistiese gelowe nie; hulle het ook nie die "lig" van hulle eie intellek gevolg nie en ook nie die van die gesag van die Pous nie. Die "lig" volgens die Reformatore wat kennis en sekerheid bied, het van die goddelike gekom, deur die bekering tot God en tot sy openbaring. Vir die Reformatore het absolute gesag behoort aan God en God se openbaring was die enigste kennis of "lig". Calvyn begin byvoorbeeld sy *Institusie* met sy epistemologiese verstaan deurdat hy begin by die Bybelse openbaring van God (Calvyn, 1984, 1;1).

In die konflik tussen die Protestante en die Rooms-Katolieke het debatte gegaan oor die Bybelse openbaring en ontelbare punte van Christelike leerstellings. Volgens Jordan (2005:804) het hierdie konflik tussen die Protestante en die Rooms-Katolieke spekulasie oor religie beperk en teologie verskraal tot wette. Dit het weer volgens Jordan (2005:804) veroorsaak dat daar grootliks toegespits is op die veld van teologie, maar 'n tekort aan ondersoek op ander wetenskapsvelde.

In die tyd van die Renaissance het denkers aan die ander kant probeer breek met die mentaliteit van sintese, omdat hulle nie die Christelike en Bybelse elemente in die Middeleeuse denke kon verdra nie (Van der Walt, 2011:46). Die Renaissance het vir "lig" in 'n totale ander rigting gesoek as die Reformasie. Die voorgangers van die Renaissance, die Humaniste, het selfs vêrder teruggegaan as die Reformasie om die "nuwe lig" te vind. Hulle het teruggegaan na die denkers van die antieke Grieke en Rome (Van der Walt, 2011:47).

’n Belangrike invloed op die denke rondom religie lê by die invloed van die Stoïsynne op die Renaissance. Stoïsynse denkers soos Cicero en Seneca het die nuwe gees van die Renaissance goed aangevul (Van der Walt, 2011:47). Binne die Stoïsynse denke was die mens en sy morele verpligtinge asook die uitdrukking “back to nature” in die middelpunt. Die Stoïsynne het die wette vir ’n morele lewe op twee plekke gevind, in die natuur en die rede van die mens. Binne die Stoïsynse denke was die mens sy eie wetgewer en hoogste gesag (Van der Walt, 2011:48).

Anders as die Middeleeuse Rooms-Katolieke en Protestante denkers het die wetenskaplikes van die Renaissance die mees fundamentele veranderinge gebring in die wêreld se filosofiese en religieuse denke en hulle het dit gedoen deur ’n nuwe metode te ontwikkel vir die ontdekking van kennis, dus nuwe epistemologiese ontwikkelinge. Die vroeë moderne wetenskaplikes van die Renaissance het baie klem gelê op die waarneming en die formulering van ’n tydelike hipotese (Stumpf, 1982:210). Mense het na die wêreld begin kyk met nuwe oë en om hulle waarnemings te verbeter, het hulle nuwe wetenskaplike instrumente soos die mikroskoop in 1590, die teleskoop in 1608 en die eerste lugpomp in 1650 ontwerp (Stumpf, 1982:210).

Hierdie uitvindings het groot vrae aan die kerk gestel. In 1633 word Galileo Galilei aangekla dat hy dwaalleer verkondig omdat hy die Kopernikaanse lering verkondig het wat sê dat die son die middelpunt is van die heelal en dat die aarde om die son draai. Na die veroordeling van Galileo op 22 Junie 1633 het filosofiese denkers versigtig begin word oor die dinge wat hulle sê (Machamer, 2012:4). Galileo het hierdie saak reeds in 1613 in sy brief aan Benedetto Castelli genoem. In hierdie brief verduidelik Galileo dat hy ook glo die Bybel is die geopenbaarde teks, maar dat twee waarhede mekaar nie kan weerspreek nie (Galilei, 1968:283). Deur te verwys na twee waarhede bedoel Galileo God se neergeskrewe woord, die Bybel, maar ook God se gesproke woord, die skepping. Die twee waarhede kan mekaar nie weerspreek nie. Of die Bybel is verkeerd geïnterpreteer of die skepping, maar hulle kan nie mekaar weerspreek nie.

Volgens Stumpf (1982:211) het hierdie nuwe wetenskap die ontwikkeling in filosofiese denke op twee maniere beïnvloed. Eerstens dat die natuur waarneembaar is en deel vorm van ’n meganiese model en dat selfs menslike gedagtes en menslike optrede in meganiese terme verduidelik kan word. Tweedens dat die mens se posisie in die heelal geskuif het as gevolg van Kopernikus se nuwe hipotese wat die son in die middel van die heelal plaas en die aarde wat rondom die son draai.

Hierdie nuwe denke oor die wetenskap het 'n onmiddellike invloed gehad op die ontwikkeling van moderne filosofie. Een van hierdie nuwe ontwikkelinge was die Rasionalisme, wat al tot 'n mindere mate by die vroeë Stoïsyne teenwoordig was. Dit is ywerig deur die Renaissance denkers opgeneem en het spoedig leiding in die westerse wêreld geneem (Van der Walt, 2011:47). René Descartes (1596-1650), vader van die moderne filosofie, het gepoog om iets te doen wat reeds deur Middeleeuse filosowe en deur Bacon en Hobbes nagestreef is, dit was om 'n nuwe idee van filosofie te formuleer. Descartes wat beïnvloed was deur die vooruitgang en sukses van wetenskap en wiskunde, het probeer om 'n nuwe filosofie van presiesheid te formuleer. Descartes (1998:5) het filosofie gesien as die poging tot sekerheid en meer spesifiek intellektuele sekerheid wat volgens hom alleen deur die rasonele kapasiteit van die menslike verstand geformuleer kon word. Die bron van waarheid oor die mens en die wêreld word dus volgens Descartes (1998:5) deur die menslike verstand bepaal.

Hoewel Descartes nie die bewerings oor religie en teologie verwerp het nie, het hy wel redenering oor die waarheid buite bonatuurlike openbaring gesoek (Stumpf, 1982:227). Descartes het teologie eerbiedig, hetsy uit vrees of ware eerbied, tog het hy nie 'n metode in die teologie gevind hoe 'n mens by die waarheid kan uitkom nie. Descartes het dus tot die gevolgtrekking gekom dat die waarheid slegs bereik kan word deur die krag van menslike rede (Descartes, 1998:5).⁶

3.5 Die geboorte van godsdiensfilosofie

Die moderne denke oor filosofie het in die 17e eeu duidelik geskuif wat betref die verhouding tussen religie en filosofie. Dit het tot die geboorte van "godsdiensfilosofie" gelei. Volgens Taliaferro (2011:2) is daar goeie rede om te sê dat die veld van die godsdiensfilosofie in die 17e eeu begin het omdat dit die eerste keer is wat die Engelse term "philosophy of religion" voorkom in die werk van Ralph Cudworth (1617-1688).⁷

Vanuit die geskiedenis van die denke oor religie word dit duidelik dat daar 'n aantal uiteenlopende gedagtes is oor wat religie is. Al hierdie gedagtes

6 "I revered our theology, and I desired as much as anyone else to reach heaven; but having learned as something very certain that the road to heaven is open no less to the most ignorant than to the most learned, and would not have dared to submit them to the frailty of my reasoning's. And I thought that, in order to undertake an examination of these truths and to succeed in doing so, it would be necessary to have some extraordinary assistance from heaven and to be more than a man."

7 Die term 'philosophy of religion' het veral populêr geword na die werk van John Caird (1880) in sy boek: *An Introduction to the Philosophy of Religion*.

beïnvloed die veld godsdiensfilosofie. Jordan (2005:802) neem die volgende aspekte in ag by die bestudering van godsdiensfilosofie: aspekte wat die Griekse filosofe bespreek het onder “filosofie” of “metafisika”; wat die Judaïsme, Christene en Islam bespreek het onder “wysheid”, “heilige leerstellings”, “openbaring” of “teologie; en ook wat die filosofiese skrywers in die moderne tydperk bespreek het onder “natuurteologie”, “natuurreligie” en ook “wetenskap van religie”. Die basis vir die bepaling van religie by elk van hierdie beskouings oor religie is die denkrigting se epistemologie, dus wat elke denkrigting beskou as die bron van kennis. Dus sê Van Riessen (1970:44) dat jou verstaan van kennis jou definisie van religie beïnvloed.

4. Konseptualisering van religie

Om ’n definisie vir die woord religie te vind is moeilik omdat die woord op ’n groot verskeidenheid maniere gebruik word: soos in rituele, organisasies, geloof, leerstellings, gevoelens asook in verskillende tradisies soos Hindoeïsme, Boeddhisme, Taoïsme, Judaïsme, Christendom en Islam (Clouser, 2006:9). ’n Definisie wat byvoorbeeld die gedagte van ’n persoonlike god insluit, sluit sekere gelowe soos Boeddhisme en Taoïsme uit.

In die bestudering van godsdiensfilosofie is daar ’n groot verskeidenheid uiteenlopende definisies van religie. Soveel filosofe soveel definisies (Van der Walt, 2011:38). Wat egter meer waarde het, is om te bepaal wat die metode is wat gebruik is om by ’n bepaalde definisie van religie uit te kom. Richter (1961:969-970) noem agt metodes wat gewoonlik gebruik word om by ’n definisie van religie uit te kom en hierdie metodes is nog net so relevant:

- **Die metode van onttrekking:** Dit geskied deur gemeenskaplikheid te vind tussen verskillende gelowe, sonder om op klein besonderhede te let.
- **Die metode van toevoeging:** Dit is die metode om deur die geskiedenis verskillende religieë bymekaar te voeg in een geloof en so die somtotaal van alle religieë te vorm.
- **Die metode van aftrekking:** Hierdie metode is veral populêr onder die rasionaliste. Dit is dat die histories ontwikkelde religieë nie ware religieë is nie. Agter hierdie religieë is die a priori van ware religie. Hulle soek die natuurlike religie, algemeen tot alle nasies.
- **Die metode van isolasie:** Hierdie metode isoleer ’n sekere eienskap van ’n religie en identifiseer dit dan met die essensie van religie.

- **Die metode van evolusie:** Volgens hierdie metode is religie nie vanaf die begin in die mens nie. In 'n spesifieke tyd in die mens se evolusieproses het die mens begin om religieuse eienskappe aan nie religieuse-phenomene te verbind.
- **Die metode van interpretasie:** Dit is die metode dat die essensie van religie slegs bepaal kan word deur die filosofiese bestudering van religie.
- **Die metode van identiteit:** Dit is dat die essensie van religie gegee is aan een geloof en dat dit vir altyd binne daardie een geloof sal bly.
- **Die funksionele metode:** Volgens hierdie metode moet die essensie van religie ondersoek word op die basis van die verskeidenheid funksies wat 'n religie vervul.

Die doel van hierdie studie is nie om 'n definisie van religie te formuleer nie, maar eerder om verskillende konseptualiserings van religie aan te dui deur te kyk na verskillende epistemologiese benaderings tot religie en hulle verskille. Gadamer (1998:309) beklemtoon dat mense altyd hul voorveronderstellings bring na elke aspek van verstaan, so ook hul verstaan van religie. Volgens Antes (2012:3) en Carson (2012:161) word elke persoon se definisie van religie bepaal deur sy eie epistemologiese vertrekpunt.

Chisholm (2005:259) verduidelik dat epistemologie vanaf die Griekse woord "episteme" ontwikkel het, wat kennis beteken. Alle dinge wat dus beskryf word, staan in relasie tot kennis of ten minste tot die regverdiging van wat 'n persoon se verstaan van kennis is.

Vervolgens word kortliks gekyk na die invloed wat 'n persoon se epistemologiese beskouing op sy verstaan van religie het. Twee filosowe vanuit die 18e eeu, Jonathan Edwards (1703-1758) en Immanuel Kant (1724-1804) word bespreek. Daar is drie redes vir hierdie keuse: Eerstens omdat hulle albei 'n merkwaardige invloed op die denke van hul tyd en ook die tyd na hulle gehad het. Tweedens, omdat hulle albei in die agtiende eeu geleef het rondom die tyd waarin die studieveld godsdiensfilosofie ontwikkel het (soos vroeër in die studie vermeld). Derdens, omdat hulle albei deur die werke van Leibniz, Newton en Locke beïnvloed is.

4.1 Jonathan Edwards se epistemologie en verstaan van religie

In die denke van Edwards is daar 'n vermenging tussen die Calvinisme en die moderne 18e eeuse denke wat hoofsaaklik ontwikkel het uit denkers soos Newton en Locke (Martin, 1973:247). Edwards se epistemologie is grootliks beïnvloed deur die empirisme van John Locke en dit is dat die metode om tot verstaan of kennis van God (epistemologie) te kom deur ervaring is

(Wainwright, 2012:4.1). Locke (1824:31) se empirisme is dat die mens se verstand soos 'n leë vel papier is. Enige ervaring begin dan deur 'n vel papier in te vul; op die manier kom die mens tot kennis. "Idees" is egter volgens Locke net in die mens se eie verstand. Edwards (1957; vol. 18:457), wat ook sy epistemologie bou op die empirisme, verskil egter van Locke deurdat hy die "idees" nie in die mens se verstand plaas nie, maar as "idees" in die verstand van God.

Edwards wou in sy verstaan oor kennis van God aantoon dat die nuwe wetenskaplike ontdekkings nie materiële en spirituele dinge moet skei nie, omdat dit God losmaak van die skepping. Edwards wou eerder aantoon dat die nuwe wetenskaplike ontdekkings ten volle integreerbaar is met God se intieme betrokkenheid in die skepping (Marsden, 2003:73). Edwards het probeer aantoon dat kennis van "idees" wat die mens opdoen deur ervaring, eers werklik reg verstaan kan word indien daar kennis van die Skepper (God) van die "idees" is (Edwards, 1957; vol. 18:457).

Om dus volgens Edwards tot enige wetenskaplike kennis te kom, moet jy God ken, die Skepper van die "idees". Al hoe 'n mens tot kennis van God kan kom, is volgens Edwards deur openbaring (Edwards, 2005; vol. 2:157). Openbaring geskied volgens Edwards op twee maniere, eerstens deur God se Woord en die tweedens deur God se skepping. Die eerste openbaring, God se Woord, is noodsaaklik om tot kennis te kom van God die Skepper en eers dan sal die tweede openbaring, die skepping self, enige waarde as openbaring vir die mens hê (Edwards, 2005; vol.2 :158).

In die bespreking van Edwards se epistemologie sê Wainwright (2012:4.2): "only those with properly disposed hearts can read the evidence correctly". Hierdie verklaring van Edwards se epistemologie kan beter belig word vanuit 'n preek wat Edwards in 1734 gepreek het met die tema: "A Divine and Supernatural Light." Hierdie preek gaan oor die hart van die mens wat gereed gemaak word vir kennis. Voordat die mens deur ervaring tot enige kennis kan kom, moet die mens se hart eers gereedgemaak word deur goddelike openbaring (Edwards, 2005; vol. 2:12).

Religie is vir Edwards om kennis te hê van God en hierdie kennis word opgedoen deur God se Woord en skepping. Enige kennis is volgens Edwards metafisies (Martin, 1973:253) en daarom is religie volgens Edwards die hoofdoel van die lewe. "For religion is the very business, the noble business of intelligent beings, and for this end God has placed us on this earth" (Edwards, 2005; vol.2 :158).

4.2 Immanuel Kant se epistemologie en verstaan van religie

In die 18e eeu ontwikkel 'n verandering van rigting in die denke, weg van die openbaringsgedagte. Om hierdie rigtingverandering te verstaan, moet Immanuel Kant se verstaan van religie verstaan word. Kant noem die eeu waarin hy leef die “eeu van die ontwikkeling van die verligting”. Deur sy tyd so te noem, het hy probeer om die stryd vir vrye denke en die gebruik daarvan in die publiek te bevorder (Kant, 1996a:41). Die vryheid om te redeneer en vrye denke te gebruik in die openbaar was vir Kant 'n wesentlike probleem, omdat hy self 'n persoonlike krisis beleef het toe die Pruisiese regering sy boek, *Religion within the Limits of Reason Alone*, verban het (Pomerleau, 2011:1). Daarom het die vryheid om te redeneer en vrye denke te gebruik in die openbaar asook openbare debat oor aspekte soos religie, 'n belangrike rol in die filosofie van Kant gespeel.

Om Kant se denke oor religie te verstaan, moet ons begin by sy epistemologiese onderskeiding tussen praktiese rede en teoretiese rede. Praktiese rede is kennis oor wat “behoort te wees” en teoretiese rede is oor wat “is”, die empiriese. Wanneer Kant dan praat van religie, het hy dit onder praktiese rede geplaas, omdat praktiese rede handel oor wat “behoort te wees” en Kant se definisie vir religie is dat dit die erkenning is oor alles wat ons “behoort te doen” (Kant, 2010:133). Daarom sal die openbare refleksie oor moraliteit (die behorensiese of verpligtinge) volgens Kant lei tot religie. Moraliteit word dan gevorm deur die vrye gebruik van rede in die openbaar, deur die openbare reflektering oor die idees van die metafisiese soos God, vryheid, moraliteit en immoraliteit (Kant, 1998b:6).

Volgens Kant (2008:25) kan hierdie metafisiese idees nie bewys word nie, maar die idees is belangrike voorveronderstellings om moraliteit te vorm. Die idees speel 'n belangrike regulerende rol in die publiek se refleksie oor moraliteit. Die metafisiese idee van God, byvoorbeeld, is slegs 'n regulerende idee van ons geloof in moraliteit, maar volgens Kant (2008:26) is dit nie 'n bewys van teologiese kennis nie. Teologie is volgens Kant (1998a: 494) net bespiegeling oor die “ultimate reality” en is daarom altyd onseker. Indien die mens dan gekonfronteer word met 'n morele leerstelling wat gebaseer is op openbaring, is die mens volgens Kant (1998a: 49) per definisie gemoeid met onsekerheid, omdat die natuur van alle historiese kennis onseker is. Historiese kennis is onseker omdat dit altyd afhanklik is van eksterne inligting of kennis. Daarom kan historiese bewyse soos openbaring volgens Kant (1998a:495) nooit die basis vir moraliteit bied nie, omdat historiese bewyse altyd onseker is.

Vanuit Kant se epistemologiese verstaan is dit duidelik hoekom hy religie definieer as moraliteit. Kant skryf: “Different religions, an odd expression! Just as if one could also speak of different morals. There can indeed be historically different creeds, not in religion but in the history of means used to promote it, which is the province of scholarship, and just as many different religious books ... but there can be only one single religion holding for all human beings and in all times” (Kant, 1996b:336).

4.3 *Epistemologiese verskille*

Harris (2004:40) vra “Wie se epistemologie?” en dan verduidelik hy dat daar selfs binne die Westerse denke uiteenlopende epistemologiese verskille is. Hierdie verskille kom ook duidelik na vore in die twee denkers Edwards en Kant wat bespreek is. Edwards en Kant se epistemologiese verstaan het ’n groot invloed op hul definisies van religie. Waar Edwards religie definieer as kennis van God, wat deur God se openbaring bekom word, verstaan Kant religie as moraliteit, wat nie bepaal is deur openbaring nie, maar deur die openbare rede. Volgens Helm (2007:57) is die kern van epistemologiese verskille “truth claims”. Dus bring dit die vraag na vore “wie is reg”? Epistemologiese verskille veroorsaak religieuse verskille en dit veroorsaak konflik tussen persone en groepe wat lei tot religieuse onverdraagsaamheid.

Die bestudering van religieuse (on-)verdraagsaamheid het dus ten diepste te doen met die bestudering van epistemologiese verskille en die epistemologiese verskille is die waarheidsaanspake van verskillende persone of groepe. Volgens Fish (2007) gaan die hart van religieuse verdraagsaamheid oor waarheid en dat waarheidsaanspake van ’n religie ernstig opgeneem moet word, omdat: “The truth claims of a religion — at least of religions like Christianity, Judaism and Islam — are not incidental to its identity; they *are* its identity.” Die bestudering van religie en religieuse verskille wat kan lei tot onverdraagsaamheid, het dus ten diepste te doen met mense se identiteit. Daarom is onderwerpe soos religie en religieuse verskille en verdraagsaamheid emosioneel-belaaide onderwerpe.

Die doel van hierdie studie is egter nie om te bepaal watter epistemologiese beskouing reg of verkeerd is nie. Die doel van die studie is tweeërlei: Eerstens om aan te toon dat die anatomie van ’n persoon se definisie van religie bepaal word deur ’n persoon se epistemologiese beskouing en tweedens dat epistemologiese verskille lei tot religieuse verskille en religieuse verskille weer lei tot religieuse onverdraagsaamheid. Om dus oor religie te konseptualiseer, vereis ondersoek na persone of groepe se epistemologiese

verskille. Deur tussen persone of groepe se verskillende epistemologieë te onderskei bring die navorsers nader aan die kern van religieuse konflik.

5. Samevatting

Deur definisies van religie na te gaan, word dit duidelik dat soveel denkers soveel definisies na vore bring. Hoewel die etimologiese nagaan van die woord religie help om duidelike lyne oor die verskillende denke van religie aan te dui, is elke afleiding van die etimologie van “religie” bloot elke outeur se eie verstaan van wat religie is. Deur die etimologie van religie te verstaan kan 'n mens drie hooflyne trek wat op hul beurt weer as basis dien vir die nagaan van die historiese denke oor religie. Die drie hooflyne wat as basis dien vir religieuse denke is:

- Die bewustheid van die goddelike
- Om gebind te wees aan die goddelike
- Om die godheid te aanbid

Die historiese nagaan van die religie vind sy klimaks in tyd van die Reformasie en Renaissance wanneer die begrip godsdiensfilosofie (Philosophy of Religion) ook die eerste keer sy verskyning maak. Die Reformasie en Renaissance simboliseer 'n belangrike onderskeid in denke oor religie, wat ontwikkel het vanuit uiteenlopende epistemologiese beskouings. Hierdie uiteenlopende epistemologiese beskouings word duidelik gevind in die denke van Jonathan Edwards en Immanuel Kant. Edwards se epistemologie word bepaal deur openbaring en Kant se epistemologie word bepaal deur menslike rede.

Die anatomie van religie is dus nou verbind aan die epistemologiese beskouing van 'n persoon. Om sake soos religieuse verdraagsaamheid te ondersoek vereis nie bloot net om van die definisies van religie gebruik te maak nie, maar daar moet deurgedring word na die kernverskille, die epistemologiese verskille. Deur epistemologiese verskille uit te lig, gaan natuurlik nie die konflik oplos nie, maar gaan die proses van redenering en debatvoering oor religieuse verskille vergemaklik.

Bibliografie

- AIKEN, C.F. 1911. Religion. In: *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 12. New York: Robert Appleton Company.
- ANTES, P. 2012. 'Religion' in the study of Religions. *Culture and research*, 1(2012):1-13.
- AQUINO, T. 1701-1702(1225). *Summa summae totius theologiae S. thomae Aquinatis doctoris angelici ordinis praedicatorum*. 20 volumes. Lugduni, Anisson & Posuel.
- ARISTOTELES. 1989. *Aristotle in 23 Volumes*. Vols.17, 18. Translated by Hugh Tredennick. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd.
- AUGUSTINUS, A. 1841 [388 n.C.]. De Vera Religione, Volume 34. In: Migne, J.P.L., (Ed.) *Patrologia latina*. Parisiis: Sirou.
- AUGUSTINE, A. 2009 [426 A.D.]. *The City of God*. Translated by Marcus Dods. Peabody: Herndrickson Publishers, Inc.
- BOUQUET, A.C. 1941. *Comparative Religion*. Middlesex: Penguin Books.
- CAIRD, J.D.D. 1880. *Introduction to the philosophy of religion*. Glasgow: James Maclehose, St. Vincent Street, Publisher to the University.
- CALVYN, J. 1984[1559]. *Institusie van die Christelike Godsdiens*, Boek 1. Uit Latyn in Afrikaans vertaal deur prof. H.W. Simpson. Potchefstroom: CJBF.
- CARSON, D.A. 2012. *The Intolerance of Tolerance*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company.
- CHISHOLM, R. 2005. *Epistemic*. (The Oxford Companion to Philosophy) New York: University Press.
- CICERO. 1850. *De natura Deorum, Liberti duo, explicantur SCHOEMANN. G.F.* Leipzig: Wiedmannsche Buchhandlung.
- CLOUSER, R.A. 2006. *The myth of religious neutrality: an essay on the hidden role of religious belief in theories*. Revised Edition. Notre Dame: University of Notre Dame.
- CONTE, G.B. 1994. *Latin Literature: A History*. Trans. by Joseph B. Solodow. London: Johns Hopkins University Press.

- DESCARTES, R. 1998[1637]. *Discourse on Method and Meditations on First Philosophy*. Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc.
- EDWARDS, J. 1957. *Freedom of the Will*. First published in 1754, *Works 1*: Ed. Paul Ramsey. New Haven: Yale University Press.
- EDWARDS, J. 2005. *The Works of Jonathan Edwards*. Ed. Edward Hickman, 1-2 vol. Edinburgh: Banner of Truth Trust, 1974. First published 1834.
- FAIRBANKS, A. 1898. *The First Philosophers of Greece*. London: K. Paul, Trench, Trubner.
- FEUERBACH, L. 1957. *The essence of Christianity*. New York: Harper & Row.
- FIESER, J. 2012. *The History of Philosophy: A Short Survey*. University of Tennessee at Martin Department of History and Philosophy posted at www.utm.edu/staff/jfieser/class. Last used: 12 March 2013.
- FISH, S. 2007. Religion Without Truth. http://www.nytimes.com/2007/03/31/opinion/31fishs.html?_r=0. Last accessed 12/03/2014.
- FRICK, P. 1999. *Divine Providence in Philo of Alexandria*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- GADAMER, H. 1998. *Truth and Method*. 2nd ed. Trans. by Joel Weinsheimer and Donald G. Marshall. New York: Continuum.
- GALILEI, G. 1968. *Opere di Galileo Galilei*. Edizione Nazionale edited by Antonio Favaro, vol. V. Firenze: Giunti Barbera, 282-288.
- HARING, B. 1964. *The Law of Christ*. New York: Newman Press.
- HARRIS, R.A. 2004. *The Integration Of Faith and Learning, A Worldview Approach*. Eugene: Cascade Books.
- HELM, P. 2007. Rutherford and the Limits of Toleration. In: *Tolerance and Truth: The Spirit of the Age or the Spirit of God?* (Ed.) Morrison, A. Edinburgh: Rutherford House.
- JOHANSEN, K.F. 1998. *A History of Ancient Philosophy*. From the beginnings to Augustine. London: Routledge.
- JORDAN, M.D. 2005. History of the philosophy of religion. In: *The Oxford Companion to Philosophy*. New York: University Press.
- JOSEPHUS, F. 1999. *The new complete works of Josephus*. Translated by William Whiston. Grand Rapids: Kregel Publications.
- KAGEMA, D.N. 2014. The Relationship between Religion and Science in Mission: Reflections from an African Christian Perspective. *Research on Humanities and Social Sciences*, 4(2):46-54.

-
- KANT, I. 1996a[1798]. An Answer to the Question: What is Enlightenment? In: *Immanuel Kant. Practical Philosophy*. Translated and edited by Mary J. Gregor. Cambridge University Press.
- KANT, I. 1996b. Toward Perpetual Peace. In: *Immanuel Kant. Practical Philosophy*. Translated and edited by Mary J. Gregor. Cambridge: Cambridge University Press
- KANT, I. 1998a[1800]. *Logik, vol III of Immanuel Kant Werke in sechs Banden*. (Ed.) Wilhelm Weischedel. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- KANT, I. 1998b[1794]. *Religion Within the Boundaries of Mere Reason: And Other Writings*. Translated by Allen W. Wood, George Di Giovanni. Cambridge: Cambridge Press.
- KANT, I. 2008[1790]. *The Critique of Judgment*. Translated by James Creed Meredith. Radford: Wilder Publications.
- KANT, I. 2010[1781]. *The Critique of Pure Reason*. Translated by J.M.D. Meiklejohn. A Penn State Electronic Classics Series Publication.
- KASIERA, E.M. 1990. The Comparative Study of Religion. In: J.N.K. Mugambi (Ed). *A Comparative Study of Religion*. Nairobi: UON Press.
- LACTANTIUS. 1973. *Divinarum institutionum. De opificio Dei*. In: Boella, U. (Ed.), *Patrologiae cursus completus*. Firenze: Collezione Classiche della Filosofia cristiana.
- LOCKE, J. 1824. *The Works of John Locke in Nine Volumes*. Londen: Rivington.
- MACHAMER, P. 2012. Galileo Galilei. In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Winter Edition. Edward N. Zalta (Ed.), URL = <<http://Galileo.stanford.edu/archives/win2012/entries/galileo/>>. Date of use 19 March 2013.
- MARSDEN, G.M. 2003. *Jonathan Edwards, A Life*. New Haven & Londen: Yale University Press.
- MARTIN, J.P. 1973. Edwards' Epistemology and the New Science. *Early American Literature, Science aan Literature Issue*, 7(3):247-255.
- MEISTER, C. 2009. *Introducing Philosophy of Religion*. New York: Routledge.
- MERRIAM, W. 1980. Religion. In: *Encyclopedia of religion*. New York: Prentice Hall.
- MÜLLER, F.M. 1882. *Introduction to the science of religion*. Oxford: Longmans Green and CO.
- OMOREGB, J.I. 1993. *A Philosophical look at religion*. Lagos: JOHA Press Limited.
-

- OPPY, G. & MALDEN, M.S. 2010. *Reading Philosophy of Religion: Selected Texts with interactive Commentary*. MA: Wiley-Blackwell Publishing.
- PARTEE, C.B. 2005. *Calvin and Classical philosophy*. Louisville: Westminster John Knox Press.
- PLATO. 1925. *Plato in Twelve Volumes*. Vol. 9, translated by Harold N. Fowler. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd.
- PLATO. 1987. *Republic* Volume 2. LCL. Translated by Shorey, P. Cambridge, MA.
- POJMAN, L. & REA, M. 2012. *Philosophy of Religion: An Anthology*. 6th ed. Boston: Wadsworth Cengage Learning.
- POMERLEAU, W.P. 2011. Immanuel Kant: Philosophy of Religion. In: *Internet Encyclopedia of philosophy*. <http://www.iep.utm.edu/kant-rel/>. Last visited at 21/08/2013.
- PRAAMSMA, L. 1979. *De kerk van alle tijden*. Eerste deel. Franeker: T.Weaver.
- RICHTER, L. 1961. Religion. In: RGG, *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*. Tübingen: J.C.B. Mohr.
- STEWART, D. 2010. *Exploring the Philosophy of Religion*. New York: Prentice Hall.
- STUMPF, S.E. 1982. *Socrates to Satre, A History of Philosophy*. New York: McGraw-Hill, Inc.
- TALIAFERRO, C. 2011. Philosophy of Religion. In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Spring 2011, edition. Edward N. Zalta (Ed.), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/spr2011/entries/philosophy-religion/>>. Date of use 12 March 2013.
- VAN DER WALT, B.J. 2011. *Man and God, the transforming power of Biblical religion*. Potchefstroom: Institute for Contemporary Christianity in Africa.
- VAN RIESSEN, H. 1970. *Wijsbegeerte*. Kampen: J.H. Kok N.V.
- WAINWRIGHT, W. 2012. Jonathan Edwards. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Winter 2012 edition. Edward N. Zalta (Ed.). URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/win2012/entries/edwards/>>.
- WALKER, L. 1911. Divine Providence. In: *The Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton Company.
- ZAGZEBSKI, L.T. 2007. *Philosophy of Religion: An Historical Introduction*. MA: Wiley-Blackwell Publishing.